

Literature Research Quarterly

Vol. 12, No. 1,

Spring 2024

pp. 1-33

Original Article

Chaste Love in Arabic and Kurdish Literature: A case Study of the Story of *Majnoon Laila* and *Mam and Zin*

Hassan Sarbaz^{1*} & Ehsan Babasafari²

1. Associate Professor of Arabic Language and Literature, University of Kurdistan/ Researcher in Kurdistan Studies institute, university of kurdistan

2. MA in Arabic Literature, University of Kurdistan

Received date: 2023.07.16

Accepted date: 2024.04.15

Abstract

The chaste love story of Qays ibn al-Mulawwah and Laila bint Mahdi in the Umayyad era and in the Hijaz is one of the famous love stories that has been widely reflected not only in Arabic literature, but also in Persian, Turkish, Kurdish, and other literatures. In this story, due to the excitement of love, Qays reveals the secret of his relationship with Laila, and this angers Laila's family to prevent their marriage. The story of Mam Alan is one of the Kurdish folk love stories in which Mam, the only son of the king of Yemen, loves Zin, the sister of Mir Zin al-Din, the ruler of the Jazir city, despite the wish of his parents, and the Baker devilish's intrigues prevent their marriage. Ahmad Khani, the 17th century poet of Kurdish literature, composed this love story in his literary masterpiece titled *Mam and Zin* and although he has been influenced by the folk tale "Mam Alan" in his poem, he completely transformed and re-created it. In this research, using the descriptive-analytical method, it is studied how the chaste love and its differences and similarities are reflected in the two mentioned works. The results of the research show that in both stories, the features of chaste love have appeared, with the

---

* Corresponding Author's E-mail: h.sarbaz@uok.ac.ir

difference that the end of *Mam and Zin's* story, unlike the story of *Majnoon Laila*, ends with a divine and true love, and the virtual love is introduced as a bridge to reach true love. Based on this, the story of *Majnoon Laila* is just a love story, but *Mam and Zin* is a love and mystical story in which the expression of chaste love is more and deeper.

Keywords: Chaste love; comparative literature; Majnoon Laila; Mam and Zin; Ahmad Khani.

Introduction

The story of *Majnoon Laila* is the story of chaste love between two young people named Qays ibn Mulawwah and Laila bint Mahdi from the Banu Amir tribe, which happened during the Umayyad period in the Hijaz and ended in their separation. In this story, Qays is a beautiful and tasteful young man who falls in love with Laila from childhood when they were herding sheep together. Their love overwhelms Qays to the point that contrary to tribal customs and laws he is unable to conceal his love. He expresses his romantic feelings in beautiful poems, and thus the story of their love spreads among the people, which angers Laila's family and leads them to oppose their marriage. Consequently, Qays goes to the desert and composes beautiful poems expressing his pain of separation and longing to see Laila and he became known as the *Majnoon Laila*.

In the 4th century AH, Abu'l-Faraj Isfahani narrated and compiled the story of Laila and Majnoon and the poems of Qays ibn Mulawwah under the title "Akhbar Majnoon Bani Amir and his lineage" and he played a major role in preserving and transmitting it to future generations. After Abu'l-Faraj Isfahani, in the 5th century AH, Abu Bakr al-Walbi narrated the story in his book *Qissat Majnoon Laila*, which is considered one of the famous narratives of the story of *Majnoon Laila*. The story of *Majnoon Laila* is also reflected in the books *Al-Shier wa al-Shuara* by Ibn Qutaiba, *Al-Zahra* by Muhammad Bin Dawud Zahiri and *Masaria Al-Ushaq* by Ibn Siraj (Krachkovskiy, 2012, pp. 23-21)

In contemporary Arabic literature, Ahmad Showqi has narrated this story in his play *Majnoon Laila* and Salah Abd al- Sabour in his play *Laila and Majnoon*. This love story has also been reflected in the literature of other Muslim nations, including

Persian, Turkish and Kurdish literature. The most important literary work in Persian literature in this field is Nizami Ganjavi's *Laila and Majnoon* and in Kurdish literature is Harith Badlisi's poem *Laila and Majnoon*.

One of the Kurdish folkloric love stories is the story of *Mam Alan*, which was narrated by the German orientalist Oskar Mann from the language of Rahman Baker Mokriani and collected in the book *Tohfeh-e Mozaffarieh*. In Kurdish folklore, *Mam Alan* is the story of Mam, the only son of the king of Yemen, who, despite the wishes of his parents, falls in love with Zin, the sister of Mir Zayn al-Din, the ruler of Jazeer. Mam, accompanied by his loyal friend Bangin, who was the son of the Yemeni minister, travels a great distance from Yemen to Jazeer to see Zin and endures many hardships. But every time they hope to meeting, the evil Baker plots and sabotages the fulfillment of the desire of two young people to the point that he convinces Mir Zin al-Din to imprison Mam and eventually kill him. After that, when Zin, with her brother's permission, goes to visit Mam's grave, she dies beside the grave of her beloved (Oskaraman, 2011, pp. 158-143).

Ahmad Khani, the renowned poet of the 17th century Kurmanji Kurdish literature, also composed this love story in his literary masterpiece titled *Mam and Zin*. Although in his poem he had in mind the folkloric story *Mam Alan*, he completely transformed it and rewrote it. In his poem *Mam and Zin*, Ahmad Khani did not merely narrate the story of the chaste love of these two lovers, but also expressed many of his own intellectual, philosophical, epistemological, national and existential concerns. Ahmad Khani's *Mam and Zin* is considered one of the world's literary masterpieces which has been translated into several living languages of the world, including German, English, Russian, French, Dutch, Arabic, Persian, Turkish and Sorani Kurdish.

Research Method

In this research, using the descriptive-analytical method, the chaste love is investigated in the two love stories of *Majnoon Laila* (narrated by Abu al-Faraj al-Isfahani in the book *Al-Aghani*) and *Mam and Zin* by Ahmad Khani. It also seeks to answer the following questions:

1. How is the chaste love reflected in Arabic and Kurdish literature?
2. What similarities are there in the reflection of chaste love in the two stories of *Majnoon Laila* and *Mam and Zin*?

3. What differences are there in the reflection of chaste love in the two stories of *Majnoon Laila* and *Mam and Zin*?

Conclusion

The study of chaste love reflection in the two stories of *Majnoon Laila* and *Mam and Zin* reveals that the various characteristics of chaste love, such as purity, loyalty, freedom from lust and desire, enduring the hardships of love, the turmoil of lovers, death in the way of love, and so on, are evident in both stories.

In the story of *Majnoon Laila*, Majnoon remains faithful to Laila until the day of his death, and endures all hardships and sacrifices his life in the way of his love. But on the other side of the story, Laila, out of respect for tribal customs and family honor, agrees to a forced marriage and never betrays her husband, protecting his dignity and honor. Laila also carries Majnoon's love in her heart and constantly invites him to patience and hope for meeting in the hereafter. However, she is accused of infidelity for not accompanying Majnoon and leaving him alone.

In the story of *Mam and Zin* as well, all moral principles are observed, and the lovers always have been far from moral vices and following the ego and its desires. Both sides of the story have endured the hardships and consequences of their love, and sometimes they hope for a meeting and sometimes they are disappointed after the appearance of obstacles. They remain faithful to each other until the day of their death and in the end of the story, they had no fate other than separation and death. However, by attributing their fate to divine destiny and hoping for meeting in the hereafter, they embrace death.

At the end of the story, Majnoon, by leaving a manuscript and cursing Laila's father, shows that his love was virtual and had no higher purpose, and by forgetting his own mistakes, he blames others. However, the story of *Mam and Zin* ends completely mystically. The lovers in this story are not only unhappy with the lack of meeting and do not think of cursing and revenge, but they are grateful to God that the existence of these obstacles has caused their love to become a divine and true love with greater purposes. As a result, in this story, virtual love was not the main, but a bridge to reach true love. Based on this, it can be said that the story of *Majnoon Laila* is simply a love story in which chaste love is reflected in many parts, but, the story of *Mam and Zin* is not just a love story, but a mystical and romantic story in which the intensity of the reflection of chaste love, because of its mystical

nature, is much greater than that of the Arabic story of *Majnoon Laila*.

Reference

- Abbas Behmadi, L. (2010). *Comparison of Abu al-Faraj Isfahani's Majnoon Laila and Nizami Ganjavi's Laila and Majnoon*. MA Thesis in Persian Language and Literature, Hakim Sabzevari University.
- Abbas, D. (2010). The story of Majnoon Laila in Arabic and Persian literature. *Journal of Literary Studies*, 53(1, 2 & 3), 137-161.
- Abdollahzadeh, I. (2009). Love and devotion in Khosrow and Shirin by Nizami and Mam and Zin by Ahmad Khani. *Literary Book Monthly*, 148, 67-62.
- Akbari, S. (2006). The story of Majnoon Laila in Arabic and Persian literature. *Journal of Literature and Humanities Faculty, University of Tehran*, 57(3), 94-73.
- Al-Bouti, M. (2011). *Mam and Zin: a love story that grew on Earth and blossomed in the sky*. Dar Al-Fikr.
- Al-Isfahani, A. (2008). *Al-Aghani*. Dar Sader.
- Al-Jawari, A. (n.d.). *Chaste love: Its origin and development*. Dar Al-Ketab Al-Arabi.
- **Al-Nisaburi, M.** (1991). *Sahih Muslim*. Dar al-Hadith.
- Al-Rubaie, A. (1966). Chaste love among the Arabs. *Al-Aqlam Magazine*, 2(18), 157-144.
- Baravasi, I., & Hassanzadeh, K. (2018). Reflection of chaste love in the stories of Mam and Zin and Sham and Vali devana. *Contemporary World Literature Research Journal, University of Tehran*, 23(78), 328-303.
- **Ghonaimi Hilal, M.** (2014). *Laila and Majnoon in Arabic and Persian literature* (translated into Farsi by Hadi Nazari Monazzem and Reyhaneh Mansouri). Ney Publishing.
- Jalali, M. (2009). *Evaluation of Persian and Arabic Ghazals by Saadi with poems attributed to Qais bin Mulawwah based on chaste love*. MA Thesis in Persian Literature, Allameh Tabataba'i University.
- Javadi Ikdar, A. A. (2003). *Comparison between the Arabian story of Majnoon Laila and the story of Laila and Majnoon by Nizami Ganjavi*. MA Thesis in Arabic Language and Literature, Tehran Tarbiat Modarres University.

- Khaldiyan, H. (2020). *A comparative study of the narrative structure of the story of Laila and Majnoon with the story of Mam and Zin based on the theory of Labov and Waletzky*. MA Thesis in Persian Language and Literature, Payame Noor University, Sanandaj.
- Khalif, Y. (n.d.). *Ideal love among Arabs*. Dar Quba'a.
- Khani, A. (2008). *Mam and Zin*. Aras Publishing.
- **Krachkovskiy, I.** (2012). *Laila and Majnoon: A study of the historical and social roots of the story* (translated into Farsi by Kamel Ahmadnezhad). Ketabe Ame Publishing.
- **Mirzapoor, N.** (2016). *A study of the manifestations of love and loyalty, death and annihilation in Mam and Zin by Ahmad Khani and Khosrow and Shirin by Nezami*. MA Thesis in Persian Language and Literature, Urmia University.
- **Mohammadzadeh, F. and Abdollahzadeh, H.** (2014). A Comparative study of the themes of chaste love in Laila and Majnoon and 'Orwa and 'Afraa. *Journal of Arabic Language and Literature*. Ferdowsi University of Mashhad, 11, 103-122.
- **Nada, T.** (1991). *Comparative literature*. Dar al-Nahdah al-Arabiya.
- **Nezami Ganjavi, E.** (2010). *Laila and Majnoon*. Amir Kabir Publishing Institute.
- Oscar Mann. (2011). *Tohfe Mozaffaryeh* (translated into Farsi by Hemn Mukriani). Aras Publications.
- Sharifi, A. (1992). "A comparison between the Kurdish Mathnawi Mam and Zin by Ahmad Khani and Laila and Majnoon by Nezami. *Farhang Magazine*, 10, 247-258.
- Ubaid Saleh, Y. et al. (2012). The madness of the mystic and the love of the ascetic in the light of chaste love: Sheikh San'an and Salama Al-Qass as model. *Journal of International Humanities*. Tarbiat Modares University, 19, 79-93.

حب عذری در ادب عربی و کردی؛ بررسی موردی داستان لیلی و

مجنون و مم و زین

حسن سرباز^{۱*}، احسان باباصفری^۲

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه کردستان و پژوهشگر پاره وقت پژوهشکده کردستان شناسی

دانشگاه کردستان

۲. کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی دانشگاه کردستان

پذیرش: ۱۴۰۳/۱/۲۷

دریافت: ۱۴۰۲/۴/۲۵

چکیده

داستان عشق عقیف قیس بن ملوح و لیلی بنت مهدی در دوره اموی و در سرزمین حجاز، از داستان‌های عاشقانه معروفی است که نه تنها در ادبیات عربی، بلکه در ادبیات فارسی، ترکی، کردی و... نیز بازتاب گسترده‌ای یافته‌است. در این داستان، قیس بر اثر شور و هیجان عشق، راز علاقه خود به لیلی را بر زبان می‌آورد و این کار باعث خشم خانواده لیلی و مانع ازدواج آنان می‌شود. داستان «مم آلان» یکی از داستان‌های عاشقانه فولکلوریک کردی است که در آن، مم تنها پسر پادشاه یمن علی‌رغم میل پدر و مادرش عاشق زین، خواهر میر زین‌الدین، حاکم شهر جزیر می‌شود و فتنه‌گری‌های بکر شیطان صفت مانع وصال آنان می‌شود. احمد خانی شاعر قرن هفدهم ادبیات کردی، این داستان عاشقانه را در شاهکار ادبی خود تحت عنوان «مم و زین» به نظم درآورده و اگرچه در منظومه خود به داستان فولکلوریک «مم آلان» نظر داشته، اما به کلی آن را دگرگون ساخته و از نو نوشته است. در پژوهش حاضر با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی به بررسی چگونگی بازتاب حب عذری و تفاوت‌ها و شباهت‌های آن در دو اثر مذکور پرداخته می‌شود. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که در هر دو داستان ویژگی‌های حب عذری چون: پاکی، وفاداری، دوری از هوا و هوس، متحمل شدن سختی‌های ناشی از عشق، آشفته‌گی عاشقان، مرگ در

Email: h.sarbaz@uok.ac.ir

* نویسنده مسئول:

راه عشق و ... پدیدار شده است، با این تفاوت که پایان داستان مم و زین بر خلاف داستان لیلی و مجنون، به یک عشق الهی و حقیقی ختم شده و عشق مجازی در آن به عنوان پلی برای رسیدن به عشق حقیقی معرفی شده است. بر این اساس، داستان لیلی و مجنون صرفاً یک داستان عاشقانه، اما مم و زین یک داستان عاشقانه و عارفانه است که نمود حب عذری در آن بیشتر و عمیق‌تر است.

کلیدواژه‌ها: حب عذری، ادبیات تطبیقی، لیلی و مجنون، مم و زین، احمد خانی.

۱- مقدمه

۱-۱- شرح و بیان مسأله

قصه لیلی و مجنون، داستان عشق عقیف دو جوان به نام‌های قیس بن ملوح و لیلی بنت مهدی از قبیله بنی عامر است که در دوره اموی و در سرزمین حجاز روی داده و در نهایت به فراق آنان ختم شد. در این داستان، قیس جوانی زیبا و خوش ذوق است که از دوران کودکی و هنگامی که همراه با لیلی گوسفندان را به چرا می‌بردند، عاشق یکدیگر می‌شوند. عشق و دل‌دادگی چنان بر قیس غلبه پیدا می‌کند که برخلاف اصول و قوانین قبیله‌ای قادر به کتمان عشق خود نمی‌شود و احساسات عاشقانه خود را در قالب اشعاری زیبا بر زبان می‌آورد و به این ترتیب حدیث دل‌دادگی این دو عاشق، سخن محافل می‌شود و همین امر باعث خشم خانواده لیلی و مخالفت با وصال آنان می‌شود؛ در نتیجه قیس راه صحرا و بیابان را در پیش می‌گیرد و اشعار زیبایی را در بیان درد فراق و اشتیاق به دیدار لیلی می‌سراید و به لیلی و مجنون شهرت پیدا می‌کند. (ندا، ۱۹۹۱: ۱۶۱-۱۶۰) در قرن چهارم هجری ابوالفرج اصفهانی تحت عنوان «أخبار مجنون بنی عامر ونسبه»، داستان لیلی و مجنون و اشعار قیس بن ملوح را روایت و تدوین کرده و در حفظ و انتقال آن به نسل‌های بعدی نقش بزرگی ایفا کرده است. بعد از ابوالفرج اصفهانی در قرن پنجم هجری ابوبکر والبی در کتاب خود به نام «قصه مجنون لیلی»، این داستان را روایت کرده است که یکی از روایت‌های مشهور داستان لیلی و مجنون محسوب می‌شود. داستان لیلی و مجنون همچنین در کتاب‌های «الشعر والشعراء» ابن قتیبه، «الزهرة» محمد بن داود ظاهری و «مصارع العشاق» ابن سراج بازتاب یافته است. (کراچکوفسکی، ۱۳۹۱: ۲۳-۲۱) در ادبیات معاصر عربی هم احمد شوقی در نمایشنامه «مجنون لیلی» و صلاح عبدالصبور در نمایشنامه «لیلی والمجنون» به روایت این

داستان پرداخته‌اند. این داستان عاشقانه در ادبیات دیگر ملل مسلمان از جمله ادبیات فارسی، ترکی و کردی نیز بازتاب یافته که مهم‌ترین اثر ادبیات فارسی در این زمینه «لیلی و مجنون» نظامی گنجوی و در ادبیات کردی منظومه «لیلا و مجنون» حارث بدلیسی است.

یکی از داستان‌های عاشقانه فولکلوریک کردی، داستان مم آلان است که اسکارمان، مستشرق آلمانی آن را از زبان رحمان بکر مکرینی روایت و در کتاب «تحفه مظفریه» جمع‌آوری کرده است. در فولکلور کردی، مم آلان داستان دل‌دادگی مم، تنها پسر پادشاه یمن است که علی‌رغم میل پدر و مادرش عاشق زین، خواهر میر زین‌الدین، حاکم شهر جزیر می‌شود. مم به همراه بنگین، دوست وفادار خود که پسر وزیر یمن بود، برای دیدن زین، فاصله زیادی را از یمن تا جزیره طی می‌کند و مشقت‌های زیادی را متحمل می‌شود؛ اما هر بار که به وصال امیدوار می‌شوند، بکر شیطان صفت فتنه‌گری می‌کند و مانع از تحقق آرزوی این دو جوان می‌شود. تا جایی که میر زین‌الدین را مجاب می‌کند مم را زندانی کرده و نهایتاً او را به کشتن دهد. پس از آن، زین وقتی با اجازه برادرش به زیارت قبر مم می‌رود، در کنار قبر محبوبش جان می‌دهد. (اسکارمان، ۲۰۱۱: ۱۵۸-۱۴۳) احمد خانی شاعر بلندآوازه قرن هفدهم ادبیات کردی کرمانجی نیز این داستان عاشقانه را در شاهکار ادبی خود تحت عنوان «مم و زین» به نظم درآورده و اگرچه در منظومه خود به داستان فولکلوریک «مم آلان» نظر داشته؛ اما به کلی آن را دگرگون ساخته و از نو آن را نوشته است. احمد خانی در منظومه «مم و زین» تنها به روایت داستان عشق عقیف این دو عاشق اکتفا نکرده؛ بلکه بسیاری از دغدغه‌های فکری، فلسفی، معرفتی، ملی و هستی‌شناسانه خود را در آن بیان کرده است. مم و زین احمد خانی یکی از شاهکارهای ادبی جهان محسوب می‌شود که تا کنون به چندین زبان زنده دنیا از جمله آلمانی، انگلیسی، روسی، فرانسوی، هلندی، عربی، فارسی، ترکی و کردی سورانی ترجمه شده است.

در این پژوهش تلاش می‌شود با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، حب عذری و عقیف در دو داستان عاشقانه لیلی و مجنون (به روایت ابوالفرج اصفهانی در کتاب الأغانی) و مم و زین احمد خانی مورد بررسی قرار گیرد و به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود:

۱. بازتاب حب عذری در دو داستان عاشقانه لیلی و مجنون و مم و زین چگونه است؟
۲. چه شباهت‌هایی در بازتاب حب عذری در دو داستان لیلی و مجنون و مم و زین، وجود دارد؟

۱. جزیره‌ی ابن عمر (به اختصار: جزیر) شهری کردنشین در استان شروان واقع در جنوب شرقی ترکیه است.

۳. چه تفاوت‌هایی در بازتاب حب عذری در دو داستان لیلی و مجنون و مم و زین، وجود دارد؟

۱-۲- پیشینه پژوهش

ایگناتی یولنانوویچ کراچکوفسکی (۱۳۹۱)، در کتاب *لیلی و مجنون پژوهشی در ریشه‌های تاریخی و اجتماعی داستان*، به پژوهش در ریشه تاریخی و اجتماعی داستان لیلی و مجنون پرداخته است. محمد غنیمی هلال (۱۳۹۳)، در کتاب *لیلی و مجنون در ادبیات عربی و فارسی*، به بررسی چگونگی پیدایش حب عذری در ادبیات عربی، انتقال موضوع و اخبار مجنون به ادبیات فارسی و چگونگی نحوه برخورد شاعران ایرانی با شخصیت لیلی و مجنون پرداخته است. این کتاب راهادی نظری منظم و ریحانه منصوری به فارسی ترجمه کرده‌اند.

احمد شریفی (۱۳۷۱)، در مقاله «مقایسه بین مثنوی کردی مم و زین احمد خانی و لیلی و مجنون نظامی»، به مقایسه بین مم و زین خانی و لیلی و مجنون فارسی و بیان شباهت‌های آن‌ها پرداخته است. نویسنده علاوه بر این، به تطبیق بین شخصیت‌های موجود در دو داستان پرداخته و شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود در هر دو روایت را نیز بررسی کرده است. صاحبعلی اکبری (۱۳۸۵)، در مقاله «قصه مجنون لیلی فی الأدبین العربی و الفارسی»، به مقایسه بین دو اثر فارسی و عربی لیلی و مجنون پرداخته است. دلال عباس (۲۰۱۰)، نیز در مقاله «قصه مجنون لیلی فی الأدبین العربی و الفارسی»، داستان لیلی و مجنون در دو ادبیات عربی و فارسی را مقایسه کرده است. ادريس عبدالله زاده (۱۳۸۸)، در مقاله «عشق و دلدادگی در خسرو و شیرین نظامی و مم و زین احمد خانی»، صحنه‌های عشق و دل‌دادگی در هر یک از این دو اثر، میزان اثرپذیری خانی از نظامی و قدرت توصیف صحنه‌ها در دو داستان را به رشته تحریر درآورده است. نگارنده در آخر مقاله خود به این نتیجه رسیده است که مم و زین خانی بسیار عاطفی‌تر از خسرو و شیرین نظامی است. فرشته محمدزاده و حسن عبدالهی (۱۳۹۳)، در مقاله «بررسی تطبیقی مضامین عشق عذری در لیلی و مجنون و عروه و عفراء»، حب عذری را در دو داستان لیلی و مجنون نظامی و عروه و عفراء بررسی کرده و وجوه اشتراک و افتراق آن‌ها را نیز مورد نقد قرار داده‌اند. اسماعیل برواسی و خسرو حسن‌زاده (۱۳۹۷)، در مقاله «بازتاب عشق عذری در دو داستان مم و زین و شم و ولی دیوانه»، به بررسی حب عذری و چگونگی بازتاب آن در داستان مم و زین احمد خانی با ترجمه لهجه سورانی عبدالرحمن شرفکندی هزار و داستان شم و ولی دیوانه پرداخته‌اند.

پایان‌نامه‌ی علی‌اصغر جوادی ایکدر (۱۳۸۲)، با عنوان «المقارنۃ بین قصۃ مجنون لیلی العربیۃ و قصۃ لیلی و مجنون لنظامی الگنجوی»، به مبحث لیلی و مجنون در ادبیات عربی قدیم و جدید، انتقال موضوع لیلی و مجنون از ادبیات عربی به ادبیات فارسی و تأثیر و تأثری که بین اثر عربی و فارسی بوده و همچنین شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود بین آن‌ها، پرداخته است. محمدا میرجلالی (۱۳۸۸)، در پایان‌نامه‌ی «سنجش غزل‌های فارسی و عربی سعدی با اشعار منسوب به قیس بن ملوح بر پایه حب عذری»، با توجه به اشعار مجنون، سعی بر آن داشته که تأثیر مضامین عذری در غزل‌های فارسی و عربی سعدی را به نمایش بگذارد. لیلا عباس بهمدی (۱۳۸۹)، در پایان‌نامه‌ی «تطبیق لیلای مجنون ابوالفرج اصفهانی و لیلی و مجنون نظامی گنجوی»، به تطبیق بین داستان لیلی و مجنون، اثر ابوالفرج اصفهانی و نظامی گنجوی و همچنین ارتباطاتی که بین این دو رد و بدل شده، پرداخته است. نسرین میرزاپور (۱۳۹۵)، در پایان‌نامه‌ی «بررسی جلوه‌های عشق و وفا، مرگ و فنا در مهم وزین احمد خانی و خسرو و شیرین نظامی»، همان‌طور که از عنوان آن پیداست، به بررسی مقوله‌ی عشق و وفا و مرگ و فنا در دو اثر مذکور پرداخته است. هیرش خالدیان (۱۳۹۹)، در پایان‌نامه‌ی «بررسی تطبیقی ساختار روایت داستان لیلی و مجنون با داستان مم و زین بر اساس نظریه لباو و والتسکی»، به مطالعه‌ی ساختار دو داستان عاشقانه مم و زین احمد خانی و لیلی و مجنون نظامی پرداخته است. به عقیده نویسنده، تحقیق وی نشانگر تشابه ساختاری - گفتمانی دو داستان مم و زین خانی و لیلی و مجنون نظامی است.

۳-۱- مبانی نظری

حب عذری، یک پدیده اجتماعی و نوعی از عشق است که شکل‌گیری آن می‌تواند در خانه، چراگاه، تفرجگاه و یا غیره باشد. (الجواری، بی‌تا: ۳۳) درباره‌ی وجه تسمیه حب عذری باید گفت: این عشق به قبیله بنی عذره نسبت داده شده، که بر اساس اختلافی که میان نسب‌شناسان وجود دارد، آن را قبیله‌ای قحطانی یا عدنانی می‌دانند. قبیله بنی عذره در میان قبایل عرب، به عنوان قبیله‌ای که عاشقان زیادی داشته، شناخته می‌شود؛ عاشقانی که به عفت در عشق و زیبایی و فصاحت مشهور بوده و هنگامی که عاشق می‌شدند، در راه این عشق قربانی می‌شدند. بنابراین به دلیل ظهور زیاد نمونه‌های این عشق والا و پاک در قبیله بنی عذره، این قبیله به رمزی برای حب عذری تبدیل شده و هر عاشقی که مانند آن‌ها بوده، به این قبیله نسبت داده شده است. (الربیعی،

۱۹۶۶: ۱۴۶) حب عذری یک عشق روحی است نه جسمی، که گاهی شکل یک تراژدی غمگین را به خود می‌گیرد؛ تراژدی که اول آن آرزو، انتهایش ناامیدی و اتفاقات و ماجراهای آن بیشتر بین دو عاشق رخ می‌دهد که عشقشان پاک، خالص و عفیف است. این عشق، عشقی روحی و عفیف است که شهوات و غرایز جسمی هیچ‌گونه تسلطی بر آن ندارد؛ بلکه این احساسات و عواطف لطیف هستند که بر غرایز جسمانی غلبه پیدا می‌کنند. البته این بدین معنا نیست که در این نوع از عشق، از تمایلات جسمانی هیچ خبری نباشد؛ چراکه همچون ادعایی خلاف واقعیت بوده و با طبیعت و سرشت بشر در تضاد است؛ اما وجه تمایز حب عذری این است که تمایلات جسمانی به درجه‌ای نمی‌رسند که بر ارتباط دو عاشق عذری سیطره پیدا کنند و این عشق فقط پاسخ محض به نیازهای جسمی انسان نیست. این نیازها در جایگاه مشروع خود قرار دارند و شخص در آن دچار گناه و منکرات نشده و مادامی که هدفش رابطه‌ای مشروع و مقدس باشد، مورد سرزنش دین نیز واقع نمی‌شود. (خلیف، بی‌تا: ۴۳-۴۴) حب عذری ویژگی‌هایی دارد که مهمترین آن‌ها عبارتند از: عاشق عذری بعد از عاشق شدن در ابتدا سعی در پنهان کردن عشقش می‌کند، دائماً برای ملاقات با معشوقه تلاش می‌کند و به تدریج عشقش اوج می‌گیرد و سپس راز عشقش آشکار می‌شود. به دنبال آشکار شدن راز عشق، انواع سختی‌ها را به جان می‌خورد. در راه وصال یار به جنون و دیوانگی هم می‌رسد. شعرهایی پرسوز و گداز می‌سراید، برای کمک طلبیدن به دیگران پناه می‌برد، با موانع زیادی در مسیر وصال مواجه می‌شود، اما همچنان به معشوقه وفادار می‌ماند. او تا زمان مرگ به عشقش ادامه می‌دهد و پس از مرگ نیز نقطه پایانی برای عشق خود نمی‌بیند. (ر.ک: صالح عبید و همکاران، ۱۴۳۳: ۸۱-۸۲ و برواسی و حسن زاده، ۱۳۹۷: ۳۱۰)

۲- بحث و بررسی

در این بخش به مهمترین جلوه‌های حب عذری در دو داستان پرداخته می‌شود و نقاط اشتراک و افتراق دو داستان در این زمینه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۱- آغاز عشق

در روایت ابو عمرو شیبانی و ابو عبیده آمده که می‌گویند: **لیلی و مجنون** وقتی که کودک بودند، گوسفندان را به چرا می‌بردند و همان جا دل‌داده یکدیگر شدند. با بزرگ شدن آنان، عشقشان هم عمیق‌تر و بیشتر شد. قیس در این باره می‌گوید:

تَعَلَّقْتُ لَيْلَى وَهِيَ ذَاتُ دُؤَابِئِهِ
وَلَمْ يَبْدُ لِلْأَتْرَابِ مِنْ تَدْيِهَا حَجْمٌ^۱
صَغِيرِينَ نَرَعَى الْبَهْمَ يَا لَيْتَ أَنَا
إِلَى الْيَوْمِ لَمْ نَكْبُرْ وَلَمْ تَكْبُرِ الْبَهْمُ^۲

(الإصفهانی، ۲۰۰۸، ج ۲: ۱۱-۱۰)

در این روایت، آغاز عشق لیلی و مجنون در کودکی و هنگام به چرا بردن گوسفندان بوده است. قیس در این دو بیت آرزو می‌کند که ای کاش نه خودشان و نه گوسفندانشان بزرگ نمی‌شدند.

در میان کردهای بوتان رسم جشن گرفتن سال جدید و نوروز وجود داشته و آن‌ها به دستور امیر آماده می‌شدند تا به دشت و تفرجگاه‌ها بروند و فرارسیدن سال جدید را جشن بگیرند. (البوطی، ۲۰۱۱: ۱۹-۲۰) طبق همین رسم، مم و دوست صمیمیش **تاجدین** با لباس‌های زنانه آماده می‌شوند و در طرف دیگر زین و خواهرش سستی نیز برای اینکه بتوانند به راحتی از قصر خارج شوند و در این جشن شرکت کنند، لباس مردانه به تن می‌کنند. آن‌ها با این ترفند موفق به حضور در جمع مردم می‌شوند. (همان: ۲۲-۲۸) این قسمت از داستان، اولین مرحله شروع عشق مم به زین و همچنین **تاجدین** به سستی است که احمد خانی در چند بیت زیر آن را توصیف می‌کند:

۱. عاشق لیلی شدم از زمانی که او دارای زلف‌های پیشانی بود و هنوز پستانش بر هم‌سن و سالان، ظاهر نشده بود.

۲. دو کودک بودیم که با یکدیگر گوسفندان را می‌چرانیدیم. ای کاش تا به امروز نه ما بزرگ می‌شدیم و نه گوسفندان.

فغان هر دو بران کو نه و دو نه و باش
 نه و رنگ گهریان جنوون و واله
 نه فه هم و خیره نه عقل و نه هوش
 فیاجومه ژ دل ژ جانی سیر بوون
 وان هر دو فرشته‌ی د کوببار
 دیتن دل و جان وه‌دان ب شاباش^۱
 نیدی قه نه بوون ژ عقل تی‌نگه ه^۲
 گخر بوون لسه زه‌مین تی‌مه‌ده هوش^۳
 فی‌حال ژ دوورقه هرده‌گیر بوون^۴
 دیتن دوو مه‌لهک زیاده دلدار^۵

(خانی، ۲۰۰۸: ۷۴)

مم و تاج‌دین وقتی خواهران میر یعنی زین و ستی را می‌بینند، به شدت به آن‌ها دل می‌بازند و احساسات بر آن‌ها غلبه می‌کند. قلب آن‌ها مملوء از عشق محبوبه‌هایشان می‌شود و آن‌ها را به چشم دو فرشته می‌بینند که مدهوششان کرده‌اند. این اتفاق شروع عشق میان عاشق و معشوقه داستان مم و زین است.

یکی از ویژگی‌های حب عذری، عاشق شدن در کودکی و در دشت و صحرا است که در داستان لیلی و مجنون قابل مشاهده می‌باشد. در این داستان، بر اساس آنچه که خود مجنون می‌گوید، او و لیلی دو کودکی هستند که با هم گوسفندان قبیله را به چرا می‌برند (صغیرین نرعی البهم) و همان جاست که مجنون به لیلی تعلق خاطر پیدا می‌کند (تعلق لیلی) و قدم در مسیر عشق می‌گذارد؛ عشقی که در دوران کودکی و علاوه بر آن در صحرا بوده و همچنین از رذایل اخلاقی نیز به دور بوده است. اگر به شروع عشق مم و زین هم دقت شود، از ویژگی‌های عشق عذری در آن دیده می‌شود، چون آنان نیز در تفرجگاهی عاشق هم می‌شوند که مردم برای گرامی‌داشت سال نو، در آن جمع شده‌اند. مم و رفیقش تاج‌دین، با یک نگاه و دیدن زیبایی‌های معشوقشان، دل‌باخته می‌شوند (دیتن دل و جان وه‌دان ب شاباش). در این قسمت از داستان مم و زین نیز هیچ اتفاق و رویدادی وجود ندارد که منافی حب عذری باشد؛ بلکه عشقشان فقط با یک نگاه و

۱. آن دو برادر و دو اوباش، همین که آن دو را دیدند، به آن‌ها دل باختند.

۲. آنچنان دیوانه و مجنون شدند، که دیگر عقل و فهمی برایشان نماند.

۳. نه فهم، نه خرد، نه عقل و نه هوش برایشان نماند و مدهوش بر روی زمین افتادند.

۴. به کلی از عقل و جان سیر شدند و بی‌رمق زمین‌گیر شدند.

۵. آن دو فرشته غمگین دو حوری را دیدند که بسیار زیبا بودند.

کاملاً به صورتی عفیف، آغاز می‌شود.

۲-۲- فاش شدن راز عشق

مجنون با سرودن اشعاری در وصف لیلی چنان ماجرای عشقش را بر سر زبان‌ها انداخت که ابوالفرج اصفهانی در روایتی به مؤذنی به نام ابن ملیکه اشاره می‌کند که از بس داستان مجنون مشهور شده بود، روزی هنگام گفتن اذان با اشاره به بیت مجنون:

صغیرین نرعی السبهم یا لیت آننا   إلى اليوم لم تكبر ولم تكبر السبهم^۱

به جای گفتن (حیّ علی الصلاة)، ندای (حیّ علی البهّم) را سر می‌دهد. اهل مکه نیز متوجه شده و او ناچار به عذرخواهی می‌شود. (الإصفهانی، ۲۰۰۸، ج ۲: ۱۱)

در داستان مم و زین، راز عشق توسط دایه زین و ستی (حیزبون) آشکار می‌شود. وقتی زین و ستی از مراسم سال نو به قصر باز می‌گردند، دایه با چهره‌های مدهوش و دگرگون‌شده‌ی آنها مواجه می‌شود. از آنها پیگیر حال و اخبارشان می‌شود که چرا به این وضعیت دچار شده‌اند. زین و ستی ماجرای ملاقاتشان با مم و تاجدین را برایش تعریف می‌کنند و انگشتی که از آن دو پسر تحویل گرفته‌اند را به حیزبون نشان می‌دهند و از او درخواست می‌کنند که هویت این دو جوان را برایشان آشکار کند تا بلکه کمی از آشفتگی حالشان کاسته شود. دایه نزد فال‌گیر می‌رود و حال بد دختران را برای وی شرح می‌دهد و آنچه را که دختران از او خواسته‌اند از فال‌گیر طلب می‌کند. دایه که منتظر جواب فال‌گیر است، سرانجام این جواب را از او می‌شنود:

رؤثا وه‌کو چوونه گه‌شت و سه‌یران   وان دینه‌ل رخی دوو دیده‌سه‌یران^۲
یه‌عنی دوو کورخی د سه‌رو قامت   رابوو یه‌ل وان کوران قیامت^۳

(خانی، ۲۰۰۸: ۹۱)

فال‌گیر می‌گوید: روزی که دو دختر به گردش و جشن سال جدید رفته بودند، دو پسر خوش قامت و نورانی (تاجدین و مم) را دیده‌اند که از زیبایی آنها مدهوش و عاشقشان شده‌اند.

۱. دو کودک بودیم که با یکدیگر گوسفندان را می‌چرانیدیم. ای کاش تا به امروز نه ما بزرگ می‌شدیم و نه گوسفندان.

۲. روزی که به گشت و گذار رفته‌اند، دو شخص زیباچشم را دیده‌اند.

۳. دو پسر خوش قد و قامت که قیامت برایشان برپا شده است.

خانی در بخشی از منظومه‌اش با عنوان «**نه‌فین نایه‌ته فیه‌شارن**» (عشق قابل کتمان نیست)، ادامه فاش شدن راز عشق مم و زین را چنین بیان می‌کند:

یه‌عنی خه‌به‌ر □ د هه‌ردوو یاران   نه‌مام و هه‌سوود و حیل‌ه‌کاران^۱
 نه‌و چه‌نده د مه‌جلیسان گه‌راندن   نه‌و چه‌نده د قه‌مسی یان گه‌هاندن^۲
 هه‌تتا به‌کری ژ رن‌گی ئی‌لیس   صاحب غه‌رضی خه‌بیثی ت‌لبیس^۳
 ئ‌مو ژی ژ وی حالئ بوو خه‌بردار   رابوو ژ جیه‌ئ خوه ئ‌مو غه‌رضدار^۴
 تنها خوه گه‌هانه خه‌لو‌تا میر   ئ‌ه‌لقیصه کری‌مو ق‌ضیه ت‌قریر^۵
 (همان: ۱۷۳)

عشق مم و زین بر سر زبان‌ها افتاد و همه از این دو جوان صحبت می‌کردند. سخن‌چینان و حسودان بحث آن‌ها را نقل مجالس کردند تا اینکه آنچه نباید می‌شد، روی داد. بکر، دربان بدجنس میر که خانی از او به «شبه ابلیس» نام می‌برد، این خبر را به گوش میر می‌رساند و غیرت میر به جوش می‌آید و تصمیم می‌گیرد که مم را تنبیه کند.

یکی دیگر از ویژگی‌های حب‌عذری این است که اگرچه در ابتدا عاشقان تلاش می‌کنند راز عشق را پنهان کنند؛ اما در ادامه با اوج گرفتن عشق آنان و تحت تأثیر احساسات و هیجانات عاطفی، راز عشق خود را فاش می‌کنند. در داستان لیلی و مجنون دیده شد که چگونه شور و هیجان عاشقی بر قیس غلبه می‌کند و او همه آداب و رسوم قبیله‌ای را فراموش می‌کند و علی‌رغم این که در میان قبایل عرب، توصیف دختران آن‌ها مایه ننگ و عار بوده، به توصیف زیبایی‌های لیلی، دختر مهدی، می‌پردازد و از میل و علاقه قلبی خود به او سخن می‌گوید و به این ترتیب راز عشق خود و لیلی را فاش می‌کند. در داستان مم و زین هم فال‌گیر، خوب می‌داند که آثار عاشقی از سر و سیمای مم و تاج‌دین می‌بارد، به همین خاطر از دایه دختران می‌خواهد که خودش به دنبال آن دو پسر برود؛ چون عشق، آن‌ها را بیمار کرده و اگر خود را به عنوان طبیب

۱. یعنی ماجرای هر دو عاشق و معشوق را، خبرچینان، حسودها و فریب‌کاران.

۲. در مجالس می‌چرخاندند تا به گوش بدکاران رسانند.

۳. تا اینکه بگری که چو ابلیس دروغ‌گو، خبیث و مغرض بود.

۴. از ماجرای عشق مم و زین مطلع شد و با غرض از جای خود برخاست.

۵. به تنهایی خودش را به خلوت میر رساند و ماجرا را به میر گزارش داد.

معرفی کند، به راحتی آن‌ها را می‌یابد. دایه با همین نسخهٔ جادوگر، راز عشق مم را برای اولین بار و به عنوان اولین نفر، پیدا می‌کند و مم هم به خاطر غلبهٔ عشق نمی‌تواند وجود عشق در دل خود را انکار کند. تفاوت دو داستان عربی و کردی در این زمینه این است که در داستان لیلی و مجنون، خود دو عاشق باعث برملا شدن عشقشان می‌شوند؛ اما در داستان مم و زین، اطرافیان هستند که راز عشق آنان را برملا می‌کنند.

۲-۳- پیامدهای فاش شدن راز عشق

بعد از برملا شدن قصهٔ عشق مجنون به لیلی، روز به روز حال مجنون بدتر و بر آشفتگی وی افزوده می‌شد. با وجود اینکه پدر و مادر مجنون بارها از لیلی خواستگاری کردند و به پدر لیلی گفتند که قیس به مرحلهٔ جنون رسیده و او را قسم دادند که به وی و والدینش رحم کند و این دو جوان را با هر مهریه و به هر اندازه مالی که می‌خواهد، به ازدواج هم درآورد؛ اما پدر لیلی قسم خورد که به هیچ عنوان دخترش را به عقد مجنون در نمی‌آورد و در نهایت دخترش را به عقد یکی از مردان قبیله‌اش درآورد. مجنون پس از شنیدن خبر ازدواج لیلی، عقلش را از دست داد و اهالی قبیله به ملوح توصیه کردند که مجنون را به حج ببرد تا بلکه خدا لطفی کرده و او را شفا دهد. (الإصفهانی، ۲۰۰۸، ج ۲: ۱۶) در روایتی دیگر آمده است که با وجود مخالفت پدر لیلی با وصال آنان، مجنون از لیلی دست نمی‌کشید و همواره خود را به دیار لیلی می‌رساند تا بتواند دوباره او را ببیند؛ در نتیجه خانوادهٔ لیلی شکایت پیش سلطان بردند و سلطان هم خون قیس را بر آن‌ها حلال کرد (فشکوه إلی السلطان فأهدر دمه لهم)؛ اما مجنون اعتنایی نکرد و مرگ در راه لیلی را برای خود آسان و شیرین می‌دید. خانوادهٔ لیلی وقتی اصرار قیس را دیدند و فهمیدند که هیچ چیز برایش اهمیتی ندارد، مجبور شدند که از آنجا کوچ کنند. مجنون یک شبانگاه به طرف خیمهٔ لیلی می‌رود؛ اما کسی را آنجا نمی‌یابد. او که متوجه کوچ لیلی می‌شود، بسیار گریه می‌کند و صورتش را بر خاک می‌مالد و چنین می‌سراید:

أَيَا حَرَجاتِ الحَيِّ حَيْثُ تَحْمَلُو
بِنِي سَلَمٍ لَا جَادُكُنَّ رَيْعًا^۱

۱. ای بیشه‌های قبیله لیلی که از آنجا بار بستند و به سرزمین ذی سلم رفتند، امیدوارم باران بهاری سیرابتان نکند.

وَحَيْمَاتُكَ اللَّاتِي بُمَنْعَرَجِ اللَّوِي
بَلِيْنِ بِلِيٍّ لَمْ تَبْلَهَنَّ رَبُّوعِ^۱

(همان: ۱۹-۲۰)

مم و زین نیز بعد از فاش شدن راز عشقشان، حال بهتری از قیس بن ملوح نداشتند. بعد از اینکه حسادت و کینهٔ بکر مرگوری به مم و تاجدین شدیدتر شد، او علاقهٔ مم به زین را نزد میر برملا کرد و در این زمینه چنان فتنه‌انگیزی کرد که میر زین‌الدین با خشم و غضب زیاد، قسم خورد که اجازه نخواهد داد زین با هیچ بنی آدمی ازدواج کند.

صَوْنَدِي دَخُومِ عَزْبِ رُوحِي وَالْيَدِ حَتَّى بَكَّ هَمِيْتَهْ جَمْدِي خَالِيْدِ^۲
مَحْضَا بَدَكُورِي نَسَلِي نَادِمِ زِيْنِي بَزْنِيْتِي عَزْبِ قَهْ نَادِمِ^۳
هَرْچِي رَسْمِي خُوه بُوِي هَبْخَزَارِ هَا زِيْنِ وَ بَلَا بَبْتِ خَمْرِيْدَارِ^۴

(خانی، ۲۰۰۸: ۱۲۷)

هنگامی که مم به عشق خود به خواهر میر اعتراف می‌کند، در ابتدا میر بسیار خشمگین می‌شود و قصد کشتن وی را دارد:

مِيْرِي عَزْبِ خَبْرِي رَا خِيْلَفِ هَبْ يَسْبِ تِ
وِي كُوتِ قَهْ مِيْلِ هِيَا غُولَامَانِ هُونِ بُوْرچِي كَهْ لِي نَمِ هَكْ حَمْرَامَانِ^۵
فِي نَاكِ مَسِي نَاگَرِنِ بَزِيْلِلِ مَتِ دَائِي هَزْ بَكُوْرْمِ عَزْبِ هَبْ عِيْبْرَمَتِ؟^۶

(همان: ۱۷۹)

اما بعد از دخالت تاجدین، میر از کشتن وی منصرف شده و دستور می‌دهد که وی را به زندان بیاورند:

۱. و خیمه‌های تو در پیچ و خم‌های دره چنان فرسوده شوند که هیچ منزلگاهی تا کنون چنین فرسوده نشده است.
۲. به روح پدر و نیاکان خود تا به خالد بن ولید می‌رسد، قسم می‌خورم.
۳. زین را به ازدواج هیچ یک از مردان نسل آدم در نمی‌آورم.
۴. هر کس که از جان خود سیر شده است، به پیش بیاید و طالب زین شود.
۵. میر وقتی که این سخن خلاف هیبت را شنید، غیرتش به جوش آمد.
۶. او به جمع غلامان خود گفت که ای ناسپاسان!
۷. چرا این حقیر را با ذلت نمی‌گیرید تا برای عبرت دیگران او را بکشم.

میر رابوو و د□□ست و ب□□م□□ب□□ست   تاجدین مرنا خوه وئی دهمئی خومست^۱
 ئه مماج بکمت ژ بون ه عاره   ج ه لاد ئه مییره خون دکاره^۲
 م م گرت و ش هانده پخشئی سره هگ   گ و ح ه بس بکن د قولل هیا تنگ^۳

(همان: ۱۸۰)

پیامد فاش شدن این راز برای زین هم درد و رنج و گریه و زاری و نخوردن و خوابیدن بود.
 چل روژئی نه خور نه خواب زینئی   س ه ران ه دبوو ژ س ه گرینئی^۴
 خونا دلئی بوو غ هذا و خوارن   هئ ستر ب خوه ش ه ربمت و فه خوارن^۵

(همان: ۱۳۰)

بدین ترتیب میر زین الدین با زندانی کردن مم، باعث ایجاد فاصله و دوری بین عاشق و معشوقه داستان شد؛ اما به حبس افتادن مم، نقطه آغازی بود برای اینکه فرصت را غنیمت شمرده و مقدمات رسیدن به عشق الهی و حقیقی را پایه ریزی کند. مم در زندان و در غیاب زین با وی درد دل می کند. او با اشاره به حدیث رسول اکرم ﷺ که می فرماید: «الدنیا سجن المؤمن وجنة الكافر»^۶ (النیسابوری، ۱۹۹۱، ج ۴: ۲۲۷۲)، خطاب به زین می گوید: اگر چه اینجا حال خوش نیست، اما به همین ناخوشی دل شادم؛ چرا که می دانم طبق فرمایش پیامبر ﷺ این دنیا چون زندان، سختی هایی برای مؤمن دارد و در این اتفاق نیز آزمایشی وجود دارد.

دونیا ل مه گ م چئی بووی ه زیندان   ئی رزه تنئی ئه زم موسولمان^۷
 ل هوریا ژ دقشئی نه هیئیئی مورس هل   بوئی شف خ ه ب ره ص محیح و مورس هل^۸

۱. میر برخاست و دست و پای مم را بست. تاجدین در آن لحظه آرزوی مرگ خود را داشت.

۲. اما چه کند که دست گیرکننده میر بود و بر او عیبی نبود.

۳. مم را گرفت و نزد رئیس زندان فرستاد و گفت او را در برجی تنگ و کوچک حبس کنید.

۴. تا چهل روز زین نه خواب داشت و نه غذایی می خورد و مدام گریه می کرد.

۵. خون دل برای زین به غذا و اشکها برایش به شربت تبدیل شده بود.

۶. دنیا زندان مؤمن و بهشت کافر است.

۷. اگر چه دنیا برای من زندان شده، اما امروز تنها من مسلمانم.

۸. همان طور که پیامبر اکرم (ص) در یک حدیث صحیح و مرسل فرموده اند.

دونیای کوب‌مه‌مشتی کافران ه
 م‌ه‌وایی به‌لای‌ئی مؤمنینان ه
 ه‌رچ‌مدق‌هوی موش‌ه‌ومش‌م‌ه‌ز
 ه‌و‌چ‌مد ب موش‌ه‌ومش‌م‌ه‌ز
 (خانی، ۲۰۰۸: ۱۸۲)

در داستان مجنون، دیدیم که فرمان سلطان، مبنی بر مهدور الدم بودن قیس چیزی از شور و اشتیاق قیس برای ملاقات لیلی کم نمی‌کند و او همچنان تشنه عشق لیلی است. مجنون به عنوان یک عاشق عذری آماده هرگونه سختی در راه رسیدن به لیلی است و حتی از اینکه جانش را هم بگیرند، ابایی ندارد. او با ازدواج لیلی با شخص دیگری مواجه می‌شود و سختی این ماجرا او را به جنون می‌رساند. علاوه بر این، کوچ لیلی، به درد دیگری از دردهای قیس تبدیل می‌شود. او حتی مجبور می‌شود تن به سفر حج دهد و سختی‌های سفر را نیز تحمل کند. در ادامه به مرحله آوارگی می‌رسد و همه این مصائب و دردها را بخاطر عشق لیلی می‌پذیرد. در مم و زین خانی هم، آشکار شدن راز عشق باعث شد میر به خشم آمده و همان جا قسم بخورد که زین را به عقد کسی در نخواهد آورد. زین از ازدواج توسط برادرش محروم می‌شود و ایام سختی را سپری می‌کند؛ اما به مم وفادار می‌ماند. مم با مجازات حبس تنبیه می‌شود؛ اما او هم که عشقی پاک و عقیف در دل دارد، همه این سختی‌ها و مشکلات را در راه عشق زین تحمل می‌کند و به هیچ عنوان از این سختی‌ها فرار نمی‌کند. بدین ترتیب یکی دیگر از ویژگی‌های حب عذری در دو داستان، قابل مشاهده است. در رابطه با سهم معشوقه‌های دو داستان در سختی‌ها، ماجرا کاملاً متفاوت است. در داستان لیلی و مجنون، لیلی جز تهدید خانواده در قضیه ازدواجش و چند مورد که برای مجنون اشک ریخته، متحمل سختی و رنج قابل مشاهده‌ای نشده است. لیلی حتی با ازدواجش بر غم و اندوه مجنون می‌افزاید. در داستان خانی، زین نیز مانند محبوبش دچار غم و اندوه فراوانی می‌شود و آسایش خود را از دست می‌دهد و فکر و خیالی جز مم در سر ندارد. با وجود همه این سختی‌ها، زین پایه پای مم در مسیر عشق حرکت می‌کند، در حالی که لیلی، مجنون را در این مسیر تنها می‌گذارد.

۲-۴- موانع وصال

۱. دنیا بهشت کافران اما جایگاه آزمایش مؤمنان است.
۲. هرچند که عالم پریشان است، اما به همین پریشانی خوش حال هستم.

طه ندا در کتاب «الأدب المقارن» در مورد یکی از عواملی که باعث شد ازدواج لیلی و مجنون محقق نشود، می‌گوید: غلبه احساسات و هیجان عشق کاری با مجنون کرد که آنچه را که باید حفظ می‌کرد، حفظ نکرد و به زبان آورد. مجنون با اشعارش، به توصیف لیلی و عشقی که به او داشت پرداخت و با این کارش همه مردم را از عشقش به لیلی خبردار کرد؛ چیزی که به اندازه کافی خانواده لیلی را خشمگین ساخت. خانواده لیلی پایبند به آداب و رسوم قبیله‌ای بودند و این مسئله برایشان ننگ و بی‌آبرویی محسوب می‌شد؛ بنابراین دست رد به سینه مجنون زدند (ندا، ۱۹۹۱: ۱۶۱)؛ اما خود مجنون در دو بیتی که در روایت عبدالله بن شیبب آمده است، ماجرای عشق و جنون خود و تمام پیامدهای آن را ناشی از قضا و قدر الهی می‌داند و سرانجام عشق نافرجامش را به تقدیر نسبت می‌دهد، کاری که تقریباً اکثر شاعران عذری انجام می‌دهند:

خلیلی لا والله لا أملك الندی   قضي الله فی لیلی ولا ما قضي لیلی
قضاها لغيری وابتلائی بحبها   فهلاً بشیء غیر لیلی ابتلائی

(الإصفهانی، ۲۰۰۸، ج ۲: ۳۵)

یکی از حسودان و شیطان صفتانی که تلاش می‌کرد مانع وصال مم و زین شود، بکر مرگوری بود. بکر از ابتدای داستان نزد میر می‌رود و به او می‌گوید تاجدین مخفیانه و بدون اطلاع شما، به مم وعده داده که زین را به ازدواج او درآورد.

میرم ته نهدی کورئی سک هدمه   داییت ن ظ ر ژح دد چود ر
رژا کوستی ته دایه تاجدین   وی ژالی خواه داییه م همی زین

(خانی، ۲۰۰۸: ۱۲۷)

یکی دیگر از موانع وصال مم و زین، گام نهادن مم در وادی عرفان و عشق الهی است. مم دیگر به عشق الهی رسیده و حاضر به سر خم کردن در مقابل پادشاهان موقتی در دنیای فانی نیست و معتقد است که خداوند متعال وصال آنان را به سرای باقی موکول کرده است. به همین دلیل وقتی که سستی و همراهانش به دیدار مم در زندان می‌روند و از او می‌خواهند با آنان نزد میر

۱. ای دوستان، به خدا قسم آنچه را که خدا برای من و لیلی مقدر کرده است، در اختیار من نیست.
۲. او را قسمت دیگری کرد و من را به عشقش دچار کرد، چرا مرا به چیز دیگری غیر از عشق لیلی مبتلا نمی‌کرد.
۳. میر سرورم مگر ندیدید که پسر اسکندر، پایش را از حد خودش درازتر کرده است؟
۴. روزی که سستی را به تاجدین دادی، او از طرف خودش زین را به مم داده است.

برود و بخاطر موافقت با ازدواج آنان از او تشکر کند، درخواست آنان را رد می‌کند.

ی‌هز ناچم‌ه ح‌مضرتا چو میران
 ی‌هز نابت‌ه به‌تدم‌ی‌ی‌ه‌سیران^۱
 ی‌هف میرو و هزیریما مجازی
 ی‌هف شوعب‌ده و خ‌ه‌یال‌بازی^۲
 بیلجومله ب‌مطال و ب‌ی‌ب‌فغان^۳
 ب‌ی‌عاقیب‌ه‌تن‌ه‌می‌فغان^۴
 (همان: ۲۱۹)

زین نیز بعد از مم، قدم در مسیر عرفان می‌گذارد و به مانند مم، به عشق الهی روی می‌آورد. او همچون محبوبش معتقد است که عدم وصال آن‌ها به خاطر تقدیر الهی بوده و بکر به عنوان یک سبب، باعث شده عشقشان الهی شود و دل به این دنیای فانی و عشق‌های فناپذیر خوش نکنند؛ به همین خاطر به میر و تاج‌دین توصیه می‌کند با دشمنی و عناد، با بکر برخورد نکنند.

گ‌ه‌ی‌ه‌ون‌ه‌ویا‌دن‌ی‌ه‌ف‌ه‌ح‌ایل
 عیشقا‌ه‌د‌ب‌وب‌مطال و زایل^۴
 وی‌گ‌ه‌ر‌چی‌ژ‌ب‌خ‌و‌ه‌را‌خ‌راب‌کر
 د‌ه‌ح‌ه‌ق‌ق‌ی‌ه‌م‌ه‌وی‌ق‌وی‌ص‌ه‌واب‌کر^۵
 ی‌ه‌و‌ب‌و‌و‌س‌ب‌ه‌ب‌ی‌ح‌ح‌قیق‌ه‌ت‌ام‌ه
 داخیل‌گ‌ه‌ر‌ی‌ی‌ا‌ط‌ه‌ریق‌ه‌ت‌ام‌ه^۶
 (همان: ۲۲۷)

در داستان لیلی و مجنون، غزل‌سرایی مجنون برای لیلی، باعث عصبانیت پدر لیلی و سپس مقاومت او در برابر مجنون برای ازدواجش با لیلی می‌شود. رسم قبیله‌ای عرب‌های آن زمان هیچ‌گاه قبول نمی‌کرد که کسی به توصیف دختری بپردازد؛ چراکه این کار را بی‌آبرویی می‌دانستند و همین سنت، به عاملی بدل شد که جلوی وصال لیلی و مجنون را گرفت. پدر لیلی بعد از غزل‌سرایی مجنون، برای اینکه در معرض اتهام قرار نگیرد، لیلی را شوهر می‌دهد و لیلی نیز به خاطر احترام گذاشتن به همان آداب و رسوم، تن به ازدواج داده و ازدواج او با مجنون هم منتفی می‌شود. مجنون نیز بلایی را که بر سرش آمده نتیجهٔ قضاء و قدر الهی می‌داند و به نوعی این مسئله را به عنوان

۱. من به حضور هیچ امیری نمی‌روم، من بنده اسیران نمی‌شوم.

۲. آن امیری و وزیری مجازی، آن شعبده و خیال‌بازی،

۳. همگی باطل، فناپذیر، بی‌سرانجام و فانی هستند.

۴. اگر او در میان ما حائل و مانع نمی‌شد، عشقمان باطل و زائل می‌شد.

۵. گرچه او در حق خودش بدی کرد، اما در حق ما خیلی خوبی کرد.

۶. او باعث حقیقت ما و ورود ما به طریقت شد.

عامل بازدارنده وصال معرفی می‌کند. این خصلت نیز از ویژگی‌های بارز عذریان است. در داستان مم و زین نیز همین که عواملی وجود داشته که عاشق و معشوقه را از وصال بازدارد، نشان از عذری بودن عشق موجود در این داستان است. فتنه‌گری‌های بکر مرگوری به عنوان یکی از بزرگترین عوامل بازدارنده بوده که البته بعداً همین شخص نیز به عنوان نماینده تقدیر معرفی می‌شود. عامل بعدی عارف شدن عاشق در داستان می‌باشد که حاضر نیست برای به دست آوردن عشقی زمینی که فانی هم بوده در مقابل میر، سر خم کند. زین نیز در ادامه به صورت علنی عدم وصال را تقدیر الهی می‌داند که هدف این بوده این دو جوان به عشق الهی برسند و با چشیدن سختی و درد و رنج‌های دنیوی، لذا اید دنیای جاودانه و رسیدن به عشق حقیقی را به دست بیاورند.

۲-۵- مرگ عاشق و معشوق

بر اساس روایت عثمان بن عماره مری در کتاب الأغانی، مجنون در بیابان و در حالی که با حیوانات وحشی انس و الفت گرفته بود، دار فانی را وداع گفته است. (الإصفهانی، ۲۰۰۸، ج ۲: ۵۸-۵۷) شایان ذکر است که در الأغانی اصفهانی، به مرگ لیلی اشاره‌ای نشده است؛ اما نظامی گنجوی در منظومه خود به مرگ لیلی قبل از مرگ مجنون و خبر یافتن او از مرگ معشوقه‌اش اشاره کرده است. در این منظومه، لیلی ابتدا بیمار می‌شود و در لحظات آخر حیاتش با مادرش درددل می‌کند. او از مادرش می‌خواهد که بعد از او با مجنون به خوبی رفتار کنند و مراقب باشند رنجیده‌خاطر نشود. لیلی بعد از اینکه رازهای دل خود را با مادرش در میان می‌گذارد، جان به جان آفرین تسلیم می‌کند:

چون راز نهفته بر زبان داد
جانان طلبید و رفت جان داد

(نظامی گنجوی، ۱۳۹۰: ۵۱۷)

مجنون پس از اطلاع از مرگ لیلی، غرق در غم و اندوه و ناراحتی می‌شود و بر سر قبر لیلی می‌رود و از خدا می‌خواهد که جان او را نیز بگیرد تا از سختی‌ها رهایی یابد. مجنون بعد از این دعا و بر سر خاک معشوقه‌اش جان می‌سپارد. (همان: ۵۲۹-۵۲۵)

مرگ عاشق در داستان مم و زین، پیش از معشوقه روی می‌دهد. پس از اینکه میر به زین اجازه داد با مم در زندان ملاقات کند، او به همراه سستی و دایه‌اش به دیدار مم رفتند. بعد از صحبت‌هایی که بین مم و زین رد و بدل شد، سستی و دایه نیز به مم گفتند که میر با ازدواجتان موافقت خواهد کرد، پس خودت را آماده کن تا نزد میر برویم و به آرزویت برسی. اما مم که

دیگر از دنیای فانی دل‌کنده بود و طالب عشق حقیقی در سرای جاودانه بود، درخواست سستی و دایه را رد می‌کند و به آن‌ها می‌گوید حاضر نیست که به حضور پادشاه و امیری برسد که سلطنتش فانی و زوال‌پذیر است، بلکه پادشاهی را به دست آورده که پادشاه پادشاهان و قدرتش لا یتناهی است. مم بعد از اینکه اعلام می‌کند که خداوند ذو الجلال ازدواج وی با زین را به عالم غیب موکول کرده است، جان به جان‌آفرین تسلیم می‌کند:

گاشفای هوی کسرت هم‌مننی ئاخر   ده‌رگاه‌فیه بول به روی حاضر^۱
 طه‌یرئی کوق فمص ژ به رفه بووی   ئه‌ور هگه فیری وه کی ن بووی^۲
 دمستی خواهه ژق هیدئی گل کشاندن   چه‌نگئی د دل ئی خواهه راه‌مشاندن^۳
 ش‌مهباز ژق هیدئی م‌رک‌ه‌زا ف‌رش   به‌روز کر و گ‌همیشته ذیل ع‌رش^۴

(خانی، ۲۰۰۸: ۲۲۱)

بعد از مرگ مم، زین وصیت‌نامه‌ای می‌نویسد که در آن خطاب به برادرش میر زین‌الدین، می‌گوید: برادر عزیزم، جانم به قربانت. امیدوارم هیچ وقت روی غم نبینی. از دست من ناراحت نباش که من به سهم خودم از این دنیا قانع شدم. اکنون که احساس می‌کنم مانند مم وقت ترک این دنیای فانی، برای من فرا رسیده است، از شما درخواست می‌کنم که مثل زمانی که برای تاج‌دین و سستی، شهر را نورانی و آماده جشن کردید، امروز نیز شهر را نورانی و تزیین کرده و مردم را برای جشن آماده کنید؛ چرا که فرشتگان الهی آماده‌اند با مرگ من، مراسم ازدواج من با مم را جشن بگیرند. از شما درخواست می‌کنم که همه وسایل جشن را آماده کنید و ما دو عروس و داماد را در میان مردم بی‌ارزش نکنید؛ تا مردم نگویند روز ازدواج سستی چه مبارک بود اما زین چه سرنوشت سیاهی داشت... زین در پایان وصیت‌نامه خود، از میر می‌خواهد که جنازه او را در کنار مم دفن کنند. (همان: ۲۰۹-۲۱۳)

بعد از نوشتن وصیت‌نامه، زین بر سر قبر مم حاضر می‌شود و با ریختن اشک به درد دل و گفت‌وگو با مم می‌پردازد. زین خطاب به مم می‌گوید که روح و جان وی متعلق به مم بوده و همه زیبایی‌هایی

۱ وقتی که آخرین آرزویش را کرد، همان لحظه دروازه بر او گشوده شد.

۲ (مانند) پرنده‌ای که قفس برایش باز شده، چنان پرواز کرد که گویی اصلاً وجود نداشته است.

۳ دست از قید گل و خاک رها کرد و دلش غرق در پاکی شد.

۴ شهباز از قید و بند مرکز زمین دل‌کند و پرواز کرد تا به عرش خدا رسید.

که داشته، سهم او بوده است. زین در ادامه می‌گوید حالا که مم را از دست داده است، دوست دارد همهٔ جمالش از بین برود و با دست خودش زلف و موی خود را از جای برمی‌کند، اما نگران است که مم از این کار وی ناراحت شود. زین اشاره می‌کند که به همین خاطر از این امانت که متعلق به مم بوده حفاظت می‌کند و زیبایی‌هایش را بدون نقص با خود به سرای باقی می‌برد تا مم وی را سرزنش نکند. بعد از گفتن این جملات، زین به مم پیوسته و چشم از جهان فانی فرو می‌بندد:

همه بجز دم هررق مدتی و هر انسی   بجزاری بدهن نومال ژجانی^۱
 دستت خوه ب دل ژجان ت شوشتن   گویا کوش مال بو فقه کوشتن^۲
 روحا خوه شیهانده پتشی باری   جیسم ت خوه سپاره وت مزاری^۳

(همان: ۲۳۱)

در این بخش از دو داستان، یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های حب عذری، یعنی مرگ در راه عشق به چشم می‌خورد. در داستان لیلی و مجنون، بالاخره عشق لیلی، مجنون را به کشتن می‌دهد. البته مجنون هیچ‌گاه از مرگ در مسیر عشق لیلی هراسی نداشت و آنقدر به عشق لیلی وفادار ماند که از شدت آن سرگشتهٔ بیابان‌ها شد، با حیوانات وحشی انس و الفت گرفت و همان جا هم طعم مرگ را چشید. در داستان مم و زین، مم نیز جانش سرانجام در راه عشق فدا می‌شود. مم در آخرین لحظات حیاتش به عشقی کاملاً روحی رسیده که هیچ تعلق و تمایل جسمی در آن دیده نمی‌شود. او که عشق حقیقی را دریافته، بسیار مشتاق است که به سرای جاویدان منتقل شود و درخواست اطرافیان برای دیدار با میر زین‌الدین را رد می‌کند؛ چرا که اذعان می‌کند پادشاه حقیقی را پیدا کرده است. بعد از مم، این معشوقه‌اش زین است که لحظات آخر زندگی خود را در کنار قبر مم سپری می‌کند. زین با تأکید بر اینکه به عشقش با مم وفادار مانده، زیبایی‌هایش را هم امانت مم می‌داند که آن‌ها را بر دیگران حرام می‌کند و وعده می‌دهد بدون نقص این امانت را تحویل مم بدهد. زین پس از این گفت‌وگو با قبر مم، در حالی که مشتاق ملحق شدن به او می‌باشد، جانش را در راه عشق تسلیم باری تعالی می‌کند.

۲-۶- پایان داستان

۱. قبر مم را در آغوش گرفته بود و از جسم و جان خود بیزار بود.

۲. دست از جان خود کشید و مثل شمع خاموش شد.

۳. روح خود را نزد خدا فرستاد و جسمش را به آن مزار سپرد.

مرگ مجنون، موجب حزن و اندوه شدید اهالی قبیلهٔ مجنون و به ویژه جوانان شد. قبیلهٔ لیلی هم در تعزیهٔ مجنون شرکت کردند و مرگ او را تسلیت گفتند. پدر لیلی نیز در میان آن‌ها بود که بیشتر از همه گریان و ناراحت بود و می‌گفت: «ما علمنا أن الأمر یبلغ کلّ هذا، ولکنی کنتُ امرأً عربیاً أخاف من العار وقُبْحِ الأحدثهٔ ما یخافه مثلی، فزوّجتها وخرجت عن یدی، ولو علمتُ أن امره یرجى علی هذا ما أخرجتها عن یدیه ولا احتملتُ ما کان علیّ فی ذلک.» (الإصفهانی، ۲۰۰۸، ج ۲: ۵۹) (هرگز نمی‌دانستیم که کار به این مرحله کشیده می‌شود. من مردی عرب بودم و مانند هر عرب دیگری از رسوایی و حرف مردم واهمه داشتم. به همین خاطر او را شوهر دادم. اگر می‌دانستم که چنین سرانجامی در انتظار این جوان است، هرگز لیلی را از دست او دور نمی‌کردم و خودم را دچار چنین مسئولیت و مصیبتی نمی‌کردم). پدر لیلی در حالی که مورد سرزنش خانوادهٔ مجنون بود، با دیدن جنازهٔ مجنون گریه می‌کرد و تسلیت می‌گفت و می‌دانست که در مرگ مجنون سهیم بوده است. وقتی که جنازهٔ مجنون را برگرداندند در کنار وی پارچه‌ای را دیدند که این دو بیت شعر بر آن نوشته شده بود:

ألا أيها الشيخ الذی ما بنا یرضی   شَقِیتَ ولا هُنَّیتَ من عیشک الغضا^۱
شَقِیتَ کما أشقیتنی وترکتنی   أهیمُ مع الهالک لا أطعم الغمضا^۲

(همان: ۶۰)

با مرگ مم و زین، غوغایی در شهر به پا می‌شود و در چنین فضایی ناگهان تاجدین، بکر فتنه‌گر را می‌بیند و با دیدن او گویی که نمک بر زخم‌های او پاشیده می‌شود و همهٔ دردها و رنج‌هایی که در این مدت تحمل کرده بود را برایش زنده می‌کند. آتش انتقام تاجدین شعله‌ور می‌شود. او خطاب به بکر می‌گوید: هر چقدر دلت خواست بذر فساد در مسیر عشق مم کاشتی تا اینکه مم را از ما گرفتی، الان هم جلوی چشمانم راه می‌روی؟! تاجدین که بخاطر شیطنت و فتنه‌گری بکر، دوست صمیمی و محبوب خود را از دست داده بود، به وی حمله‌ور می‌شود و وی را به قتل می‌رساند:

۱. هان ای پیرمردی که به خوشبختی ما راضی نشدی، الهی که بدبخت شوی و زندگی آسوده‌ای که داری بر تو گوارا نماند.

۲. الهی که بدبخت شوی، همان طور که من را بدبخت کردی و مرا رها کردی تا با هلاک شدگان سرگردان باشم و هرگز طعم آرامش و آسایش را نچشم.

عشقه چنده مونا فایق و نیاری
مهم دئی بمرت تو دئی بمینئی!
حاضر وی به کرد عهر دئی را کر
عشقه چاشنی من دیاری؟^۱
عشقه خوش بگهرئی ل روو زمینئی!^۲
جیسیمئی ب بهلا ژ جان جو دا کر^۳
(خانی، ۲۰۰۸: ۲۲۳)

احمد خانی در پایان داستان، چهره منحوس و منفور بکر مرگوری را بازسازی و فتنه‌گری‌های وی را توجیه می‌کند و می‌گوید: پیری که صاحب کمالات بوده، بکر را در خواب می‌بیند که وارد بهشت شده است. پیر از او می‌پرسد چطور شد که خداوند متعال این چنین لطفی به تو کرد و وارد بهشت شدی؟ بکر در جواب پیر می‌گوید: ای شیخ تو هنوز عارف نشده‌ای تا این مسائل را کامل درک کنی. من اگر چه در دنیا رقیب مم و زین بودم و در مقابلشان ایستاده بودم؛ اما در حقیقت دوست آن‌ها بودم و با درد و رنجی که به آن‌ها دادم، می‌خواستم که به بهشت جاودانه برسند؛ چرا که جهان فانی و باقی، ضد هم هستند، تا محبت دنیای فانی را از دل بیرون نکنی، سرای جاودانه و نعمت‌هایش را به دست نمی‌آوری؛ به همین خاطر آن‌ها را به درد و رنج گرفتار کردم تا عشقشان حقیقی شده و دنیای باقی را به دست آوردند و بدین صورت آنان از زمین به عرش رسیدند:

عزیز گهر بخمهر رقیبئی وان بووم
من عه و ژ دنئی ب پاش فه کئی شان
لاکین ب ن مظهر حبیبئی وان بووم^۴
موعتاد کرن ب دهر د و ئیشان^۵
عشقه هردوو جیهان ب عشقه هوینه
تا دست ژ عئی کئی بهر ته نادئ
عشقه ضهره ل ضهرئی عشقه قهوینه^۶
نابینئ چول هذمهئی ژ یادئ^۷

۱. چقدر تو منافق و دشمن صفتی، هنوز در مقابل چشمانم ایستاده‌ای؟
۲. مم بمیرد و تو زنده بمانی! راحت و آسوده بر روی زمین راه بروی!
۳. در همان لحظه او بکر را کشت و جان را از جسم شرورش جدا کرد.
۴. من اگر چه در ظاهر رقیبشان بودم، اما در حقیقت دوستدار آن‌ها بودم.
۵. من آنان را از (لهو و لعب) دنیا بازداشتم و آنان را دچار درد و رنج کردم.
۶. این دو جهان برای هم مثل هوو هستند که ضررشان برای هم زیاد است و در جنگ هستند.
۷. تا از یکی از آن‌ها دست نکشی، لذت دیگری را به دست نمی‌آوری.

(همان: ۲۳۸-۲۳۷)

در رابطه با پایان دو داستان، نکته قابل توجه نحوه برخورد عاشقان با عدم وصال در عشق است. در داستان لیلی و مجنون یک فضای عاشقانه صرف مشاهده می‌شود و مشخص است که مجنون طالب یک عشق ظاهری بوده و از اینکه این عشق به وصال ختم نشده است، خشمگین و شاکی است. گویی او برخی از سخنان خود که معتقد بود عشقش با قضاء و قدر گره خورده را فراموش کرده و تنها مانع در راه وصال را پدر لیلی می‌بیند. مجنون با نادیده گرفتن همه خطاها و اشتباهات خود، پدر لیلی را شایسته نفرین دانسته و آرزوی بدبختی او را داشته است. این کار مجنون در آخر داستان، بیشتر از او چهره یک عاشق خودخواه را نشان می‌دهد که به خاطر نرسیدن به هدفش، حاضر به نفرین دیگران شده است. اما این مسئله در داستان مم و زین، کاملاً متفاوت است. احمد خانی به زیبایی هرچه تمام داستان را به پایان برده است. مهربانی و شفقت خانی، اجازه نداده که او حتی چهره یکی از شخصیت‌های داستان را منفی یا منفور نشان دهد. میر زین‌الدین با آن همه کینه و غضبی که داشت، از کارش پشیمان می‌شود و بکر مرگوری که از ابتدای داستان با آن همه فتنه و شیطنت که در مسیر عشق مم و زین ایجاد کرده بود، به شخصی خیرخواه با هدفی والا یعنی رساندن مم و زین به عشق حقیقی و بهشت الهی، تبدیل می‌شود. حتی عاشق و معشوق‌های داستان هم از عدم وصال در دنیا ناراضی نیستند و مشتاق رسیدن به عشق حقیقی شده‌اند. بنابراین برخلاف لیلی و مجنون، هیچ نفرتی در پایان داستان مم و زین دیده نمی‌شود و داستان، پایان خوشی داشته و در آن عشق مجازی وسیله‌ای برای رسیدن به عشق حقیقی معرفی شده است.

پایان داستان مم و زین اگرچه شباهتی با پایان روایت داستان لیلی و مجنون در آغانی ندارد، اما بی شباهت با پایان داستان لیلی و مجنون نظامی گنجوی نیست، چراکه نظامی نیز داستان عاشقانه لیلی و مجنون را با خواب دیدن زید به پایان برده که لیلی و مجنون را در خواب می‌بیند که در بهشت به وصال همدیگر شاد شده و از نعمت‌های بهشتی برخوردار شده‌اند.

پرسید زییر آسمانی	بیننده خواب از آن نهانی
در باغ ارم چه نام دارند	کاین سرو بنان که جام دارند
این منزلت از کجا گرفتند	در منزل جان هوا گرفتند
گفتش ز سر زبان لالی	آن پیر زبان گرفته حالی

کاین یار دوگانه یگانه
 آن شاه جهان به راست بازی
 لیلی شده لیلی این که ماه است
 لیلی شده لیلی این که ماه است
 هس تند رفیق جاودانه
 وین ماه بتان به دلنوازی
 مجنون لقب شده آن که شاه است
 (نظامی گنجوی، ۱۳۹۰: ۵۳۰)

در واقع می توان گفت احمد خانی در رویکرد عرفانی به پایان داستان عاشقانه مم و زین به نظامی نظر داشته است، چون احمد خانی با زبان فارسی و آثار نظامی گنجوی آشنایی داشته و منظومه‌ای به زبان کردی کرمانجی تحت عنوان منظومه "ل هیل و م‌هجنون" به ایشان نسبت داده شده که تحت تأثیر منظومه لیلی و مجنون نظامی نوشته شده است.

۳- نتیجه‌گیری

با بررسی بازتاب حب عذری در دو داستان «لیلی و مجنون» و «مم و زین» مشخص شد که ویژگی‌های مختلف حب عذری مثل: پاکی، وفاداری، دوری از هوا و هوس، متحمل شدن سختی‌های ناشی از عشق، آشفتگی عاشقان، مرگ در راه عشق و ... در هر دو داستان دیده می‌شود و با وجود اینکه مشکلات، سختی‌ها و موانع زیادی بر سر راه عاشق و معشوق‌های دو داستان وجود داشته؛ اما هیچ‌کدام از آنان مسیر عفت و پاک‌دامنی را ترک نکرده و وارد مسیر تبعیت از هوا و هوس نشده‌اند. از ابتدای داستان تا انتهای آن، طرفین چهارچوب‌های اخلاقی را رعایت کرده و هنجارشکنی نکرده‌اند. البته این مظاهر در داستان مم و زین نسبت به لیلی و مجنون، نمود بیشتری داشته است.

در داستان لیلی و مجنون، مجنون تا روز مرگ به لیلی وفادار می‌ماند و در راه عشقش همه سختی‌ها را تحمل و جانش را نیز فدا می‌کند؛ اما در آن طرف ماجرا، لیلی به خاطر احترام به آداب و رسوم قبیله‌ای و همچنین احترام به خانواده تن به ازدواج اجباری می‌دهد، و هیچ‌گاه به شوهرش خیانت نمی‌کند و شأن و منزلت او را به خوبی حفظ می‌کند. لیلی عشق مجنون را هم در دل به همراه دارد و پیوسته او را به صبر و امید به وصال در جهان باقی دعوت می‌کند؛ اما از طرف دیگر به خاطر همراهی نکردن با مجنون و همچنین تنها گذاشتن او، به بی‌وفایی متهم می‌شود. در داستان مم و زین نیز، همه اصول اخلاقی رعایت شده و عاشق و معشوق همواره از رذایل اخلاقی و پیروی از نفس و خواسته‌های آن به دور بوده‌اند. هر دو طرف ماجرا، سختی‌ها و

پیامدهای عشقی که میان آنان بوده را به جان خریده‌اند و گاه به وصال امیدوار و گاهی هم بعد از ظهور موانع، ناامید و مأیوس شده‌اند. آن‌ها تا روز مرگ به هم وفادار مانده و در پایان داستان هم سرانجامی جز جدایی و مرگ نداشته‌اند؛ اما با نسبت دادن این سرنوشت خود به تقدیر الهی و امید به وصال در قیامت، به استقبال مرگ می‌روند.

در پایان داستان، مجنون با به جای گذاشتن یک دست‌نوشته و نفرین کردن پدر لیلی، نشان می‌دهد که عشقش بیشتر مجازی بوده و هدف والاتری نداشته و با فراموش کردن اشتباهات خود، دیگران را ملامت می‌کند؛ اما داستان مم و زین کاملاً عارفانه به پایان می‌رسد. عاشقان در این داستان نه تنها از عدم وصال ناراضی و به فکر نفرین و انتقام نیستند؛ بلکه خدا را شاکرند که وجود این موانع باعث شده که عشقشان به عشقی الهی و حقیقی با هدف‌های بزرگتری تبدیل شود. در نتیجه در این داستان، عشق مجازی اصل نبوده؛ بلکه پلی برای رسیدن به عشق حقیقی بوده است. بر این اساس، می‌توان گفت داستان لیلی و مجنون صرفاً یک داستان عاشقانه بوده که حب عذری در بخش‌های زیادی از آن بازتاب پیدا کرده است؛ اما داستان مم و زین، تنها یک داستان عاشقانه نیست، بلکه داستانی است عاشقانه و عارفانه که شدت بازتاب حب عذری در آن به خاطر عارفانه بودنش، به مراتب بیشتر از داستان لیلی و مجنون عربی است.

منابع

- اسکار مان. (۲۰۱۱). **توحفه‌ی موزه‌فهریه**. ترجمهٔ هئامن موکریانی. چاپ سوم. اربیل: انتشارات ناراس.
- الإصفهانی، أبو الفرج. (۲۰۰۸). **الأغانی**. تحقیق إحسان عباس، إبراهيم السعافین و بکر عباس. الطبعة الثالثة. بیروت: دار صادر.
- اکبری، صاحبعلی. (۱۳۸۵). «قصهٔ مجنون لیلی فی الأدبین العربی و الفارسی». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. سال پنجاه و هفتم. شماره ۳. صص ۹۴-۷۳.
- پرواسی، اسماعیل و حسن‌زاده، خسرو. (۱۳۹۷). «بازتاب عشق عذری در دو داستان مم و زین و شم و ولی دیوانه». مجله پژوهش ادبیات معاصر جهان. دانشگاه تهران. دوره ۲۳. شماره ۷۸. صص ۳۲۸-۳۰۳.
- البوطی، محمد سعید رمضان. (۲۰۱۱). **ممو زین قصة حبّ نبت فی الأرض وأینع فی السماء**. الطبعة الحادية والثلاثون. دمشق: دار الفكر.
- جلالی، محمدمامیر. (۱۳۸۸). «سنجش غزل‌های فارسی و عربی سعدی با اشعار منسوب به قیس بن ملوح بر پایه حب عذری». سعید حمیدیان و سید محمد حسینی. پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد ادبیات فارسی. دانشگاه علامه طباطبائی.
- جوادی ایکدر، علی‌اصغر. (۱۳۸۲). «المقارنة بین قصة مجنون لیلی العربیة وقصة لیلی ومجنون لنظامی الگنجوی». حامد صدقی. پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی. دانشگاه تربیت معلم تهران.
- الجوّاری، أحمد عبدالستار. (بی‌تا). **الحب العذری نشأته وتطوره**. القاهرة: دار الكتاب العربی.
- خالدیان، هیرش. (۱۳۹۹). «بررسی تطبیقی ساختار روایت داستان لیلی و مجنون با داستان مم و زین بر اساس نظریه لباو و والتسکی». هادی یوسفی. پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه پیام نور سنندج.
- خانی، احمد. (۲۰۰۸). **مهم و زین**. تحقیق و شرح عبدالرحمن شرفکندی هژار. چاپ دوم. اربیل: انتشارات ناراس.
- خلیف، یوسف. (بی‌تا). **الحب المثالی عند العرب**. القاهرة: دار قباء للطباعة والنشر والتوزیع.
- الربیعی، أحمد. (۱۹۶۶). «الحب العذری عند العرب». مجلهٔ الأقالیم. بغداد. السنة الثانية.

- العدد ۱۸. صص ۱۵۷-۱۴۴.
- شریفی، احمد. (۱۳۷۱). «مقایسه بین مثنوی کردی مهم و زین احمد خانی و لیلی و مجنون نظامی». مجله فرهنگ. تهران. شماره ۱۰. صص ۲۴۷-۲۵۸.
  - عباس بهمدی، لایلا. (۱۳۸۹). «تطبیق لیلای مجنون ابوالفرج اصفهانی و لیلی و مجنون نظامی گنجوی». محمدعلی طالبی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی. دانشگاه حکیم سبزواری.
  - عباس، دلال. (۲۰۱۰). «قصه مجنون لیلی فی الأدبین العربی و الفارسی». مجله الدراسات الأدبیه. بیروت. السنه ۵۳. العدد ۱ و ۲ و ۳. صص ۱۶۱-۱۳۷.
  - عبدالله‌زاده، ادريس. (۱۳۸۸). «عشق و دلدادگی در خسرو و شیرین نظامی و مم و زین احمد خانی». مجله کتاب ماه ادبیات. خانه کتاب تهران. شماره ۱۴۸. صص ۶۷-۶۲.
  - عبید صالح، یحیی عبد و همکاران. (۱۴۳۳). «جنون العارف و حب الزاهد فی ضوء الحب العذری شیخ صنعان و سلامة القس نموذجاً». مجله العلوم الإنسانیة الدولیة. جامعه تربیت مدرس. العدد ۱۹. صص ۷۹-۹۳.
  - غنیمی هلال، محمد. (۱۳۹۳). لیلی و مجنون در ادبیات عربی و فارسی. ترجمه و شرح هادی نظری منظم و ریحانه منصوری. تهران: نشر نی.
  - کراچکوفسکی، ایگناتی یولنانوویچ. (۱۳۹۱). لیلی و مجنون پژوهشی در ریشه‌های تاریخی و اجتماعی داستان. ترجمه کامل احمدنژاد. چاپ چهارم. تهران: انتشارات کتاب آمه.
  - محمدزاده، فرشته و عبدالمهی، حسن. (۱۳۹۳). «بررسی تطبیقی مضامین عشق عذری در لیلی و مجنون و عروه و غراء». مجله زبان و ادبیات عربی. دانشگاه فردوسی مشهد. شماره ۱۱. صص ۱۲۲-۱۰۳.
  - میرزاپور، نسرین. (۱۳۹۵). «بررسی جلوه‌های عشق و وفا، مرگ و فنا در مهم و زین احمد خانی و خسرو و شیرین نظامی». محمد امیر عبیدی‌نیا. پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ارومیه.
  - نداء، طه. (۱۹۹۱). الأدب المقارن. بیروت: دار النهضة العربیة.
  - نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف. (۱۳۹۰). خمسه نظامی. چاپ سوم. تهران: انتشارات هرمس.
  - النیسابوری، مسلم بن الحجاج القشیری. (۱۹۹۱). صحیح مسلم. تحقیق محمد فؤاد

عبدالباقی. الطبعة الأولى. القاهرة: دار الحديث.

